

JANNIS KARST*

 <https://orcid.org/0009-0003-8559-6631>

ELEKTOR BRANDENBURSKI FRYDERYK WILHELM (1620–1688)
W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII

ZARYS PROJEKTU

Abstract

Elector Frederick William of Brandenburg (1620–1688)
in Polish Historiography:
An Outline of the Research Project

Elector Frederick William of Brandenburg (1620–1688), known as the ‘Great Elector’, ranks among the most prominent rulers in Brandenburg-Prussian history. His life and policies have frequently been addressed in Polish historiography. While the Polish reception of other key figures in Prussian-German history has already attracted the attention of German scholarship, a systematic study of the portrayal of Frederick William in Polish historiography has so far been lacking. This article presents a dissertation project currently being conducted at the University of Bonn in the form of a project outline. The project focuses on historiographical interpretations of Frederick William in both earlier and more recent Polish historiography, as well as on the political, cultural, historiographical, and historical culture contexts that shaped these assessments. Methodologically, the project combines approaches from reception history and discourse analysis with concepts of historical culture and memory culture.

Keywords: Frederick William of Brandenburg, Duchy of Prussia, Brandenburg-Prussia, history of historiography, Polish historiography, reception history, historical culture

* Institut für Geschichtswissenschaft, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn

 s5jakars@uni-bonn.de, jannis.karst@gmail.com

Nadesłany 10.11.2025; Nadesłany po poprawkach 11.03.2026; Zaakceptowany 16.03.2026

I. WSTĘP

„Wielki Elektor” (*Großer Kurfürst*) Fryderyk Wilhelm von Brandenburg (1620–1688) jest jednym z najbardziej znanych władców w historii Brandenburgii i Prus. Po śmierci swojego ojca i poprzednika Jerzego Wilhelma (1595–1640) przejął w 1640 r., w wieku 20 lat, władzę nad rozległym, „złożonym”¹ z kilku terytoriów konglomeratem ziem brandenbursko-pruskich i przez następne 48 lat miał decydujący wpływ na jego historię². Prawdopodobnie nie mniej znany potomek księcia elektora Fryderyka Wilhelma, król Prus Fryderyk II Wielki (1712–1786), w swoim dziele *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Hauses Brandenburg* napisał pochwałę swojego pradziadka i jego domniemych osiągnięć: „Zasłużył na miano Wielkiego, które jednomyślnie nadali mu jego poddani i sąsiedzi. Niebo stworzyło go właśnie po to, aby dzięki swojemu zapałowi przywrócił porządek w kraju, który zła administracja poprzedniego rządu pogrzyżyła w największym zamęcie. W ten sposób stał się obrońcą i ponownym twórcą swojej ojczyzny, a zarazem honorem i chwałą swojego rodu”³.

Osoba i polityka księcia elektora Fryderyka Wilhelma nie tylko były jednak przedmiotem refleksji jego potomka Fryderyka II i historyków dawnych epok, lecz także do dzisiaj budzi on zainteresowanie europejskiej historiografii⁴.

¹ Koncepcja „composite states” lub „composite monarchies” została opracowana przede wszystkim w ramach badań nad wczesną nowożytnością w kręgach anglosaskich. Por. Helmut G. KOENIGSBERGER, *Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale. Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe*, [in:] *Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern History* (History Series, Bd. 49), ed. Helmut G. KOENIGSBERGER, London–Ronceverte 1986, s. 1–25; Helmut G. KOENIGSBERGER, *Zusammengesetzte Staaten, Repräsentativversammlungen und der amerikanische Unabhängigkeitskrieg*, *Zeitschrift für Historische Forschung*, t. 18: 1991, s. 399–423; zob. także rozszerzenie tej koncepcji w: John H. ELLIOTT, *A Europe of Composite Monarchies, Past & Present*, vol. 137: 1992, issue 1, s. 48–71. W sprawie „złożonego” terytorium Brandenburgii-Prus oraz koncepcji „Mehrfachherrschaft” zob. wyniki badań zebrane w tomie zbiorowym *Membra unius capitis. Studien zu Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640–1688)* (Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte. Neue Folge. Beihefte, Bd. 7), hrsg. v. Michael KAISER, Michael ROHRSCHEIDER, Berlin 2005.

² Najważniejsza biografia to Ernst OPGENOORTH, *Friedrich Wilhelm. Der Große Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie*, T. 1: 1620–1660, T. 2: 1660–1688, Frankfurt a. Main–Zürich 1971–1978. Ostatnio por. Jürgen LUH, *Der Große Kurfürst. Sein Leben neu betrachtet*, München 2020.

³ „Er verdiente den Namen der Große, den ihm seine Völker und seine Nachbarn einmütig erteilten. Der Himmel hatte ihn eigens dafür geschaffen, um durch seine Tatkraft in einem Land Ordnung wiederherzustellen, das die schlechte Verwaltung der vorigen Regierung in größte Verwirrung gebracht hatte. So wurde er der Verteidiger und Neubegründer seines Vaterlandes, die Ehre und der Ruhm seines Hauses”. FRIEDRICH II. VON PREUSSEN, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Hauses Brandenburg*, München 1990, s. 71.

⁴ Świadczy o tym bibliografia prac na temat Fryderyka Wilhelma. Zob. *Bibliographie Friedrich Wilhelm, Kurfürst von Brandenburg. Schrifttum von 1640 bis 2013*, bearb. v. Gabriele JOCHUMS,

Oprócz publikacji z obszaru niemieckiego, anglosaskiego i francuskiego⁵ szczególnie duże zainteresowanie tym wczesnonowożytnym władcą wykazywała polska historiografia. Decydującym czynnikiem było tu z pewnością nie tylko sąsiedztwo geograficzne, które łączyło Brandenburgię-Prusy i Rzeczpospolitą polsko-litewską. Powody zainteresowania historiografią Brandenburgią-Prusami są różnorodne. Oprócz negatywnego, często inwazyjnego wpływu Prus na Polskę, zwłaszcza w XVIII w., który Klaus Zernack nazwał „negatywną polityką wobec Polski”⁶, co wielokrotnie zachęcało zwłaszcza polskich historyków do dokładniejszego przyjrzenia się historii Prus i ich władców, należy zauważyć, że „Wielki Elektor” miał wiele wspólnego z Rzeczpospolitą i jej kulturą.

Od siódmego roku życia uczęszczał na lekcje języka polskiego⁷. Z krótką przerwą spowodowaną przejściem do obozu szwedzkiego w latach 1656–1657 w kontekście wojny szwedzko-polskiej, do zawarcia traktatów w Welawie i Bydgoszczy w 1657 r., a ostatecznie do pokoju w Oliwie w 1660 r., był wasalem króla polskiego i nawet miał ambicje zdobycia polskiej korony⁸. W jednym z nielicznych pism politycznych, które pozostawił po sobie potomności, Fryderyk Wilhelm opowiada się nawet za dobrymi i zgodnymi stosunkami z sąsiednią Rzeczpospolitą⁹. W testamencie politycznym z 1667 r., skierowanym do

hrsg. v. Jürgen KLOOSTERHUIS, Dieter HECKMANN (Veröffentlichungen aus dem Archiven Preussischer Kulturbesitz. Arbeitsberichte, nr 16), Berlin 2015.

⁵ Na temat międzynarodowego zainteresowania badaniami zob. np. z obszaru anglojęzycznego Francis L. CARSTEN, *The Great Elector and the Foundation of the Hohenzollern Despotism*, *The English Historical Review* vol. 65: 1950, no. 255, s. 175–202; por. przykład francuski Georges PAGÈS, *Le Grand Électeur et Louis XIV. 1660–1688*, Paris 1905; Albert WADDINGTON, *Le grand électeur Frédéric Guillaume de Brandebourg. Sa politique extérieure 1640–1688*, t. 1: (1640–1660), t. 2: (1660–1668), Paris 1905–1908.

⁶ Zob. Klaus ZERNACK, *Negative Polenpolitik als Grundlage deutsch-russischer Diplomatie in der Mächtepolitik des 18. Jahrhunderts*, [in:] idem, *Preußen – Deutschland – Polen. Aufsätze zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen* (Historische Forschungen, Bd. 44), hrsg. v. Wolfram FISCHER, Michael G. MÜLLER, Berlin 1991, s. 225–242.

⁷ Zob. Christopher CLARK, *Preußen. Aufstieg und Niedergang. 1600–1947*, tl. Richard BARTH, Norbert JURASCHITZ, Thomas PFEIFFER, München 2023, s. 62.

⁸ O ambicjach zdobycia polskiej korony zob. Marian BISKUP, *Preußen und Polen. Grundlinien und Reflexionen*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge*, Bd. 31: 1983, H. 1, s. 1–27, s. 4; Max LEKUS, *Der Große Kurfürst und der polnische Thron*, Berlin 1929. W kwestii jego planów osadzenia na polskim tronie jego syna Karola Emila zob. Janusz WOLIŃSKI, *Zabiegi brandenburskie o koronę polską w bezkrólewiu 1673–1674*, *Roczniki Historyczne*, R. 18: 1949, s. 151–163; Andrzej KAMIENSKI, *Kandydatury Hohenzollernów brandenburskich do tronu polskiego od XV do końca XVIII wieku. Realny cel czy też gra polityczna*, [in:] *Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Krzysztof MIKULSKI, Agnieszka ZIELIŃSKA-NOWICKA (Między Zachodem a Wschodem, t. 3), Toruń 2006, s. 29–45.

⁹ Odnosi się to do fragmentu jego testamentu politycznego z 1667 r.: „Mitt dem konige in Pollen vndt der Republick, als den negsten Nachbahren, erstlich wegen der Chur Brandenburg, vndt Dan wegen Preussen, haltet alzeit gutte Nachbarschaft, vndt suchet der Republick gutte

swojego następcy i zawierającym instrukcje działania oraz zasady polityczne, Rzeczypospolitej poświęca – co zaskakujące – najwięcej uwagi spośród wszystkich państw europejskich¹⁰. Listę osobistych i politycznych powiązań można by jeszcze kontynuować. Jednak mimo to i mimo zainteresowania historyków w polskiej historiografii wciąż brakuje systematycznego opracowania dotyczącego oceny i przedstawienia „Wielkiego Elektora”¹¹.

Niniejszy artykuł ma na celu zaprezentowanie polskiej społeczności naukowej projektu planowanej na Uniwersytecie w Bonn pracy doktorskiej poświęconej przedstawianiu Fryderyka Wilhelma w polskiej historiografii¹². Po wstępie (I.) zaprezentowano przegląd stanu badań (II.), w którym skupiono się na ogólnych kwestiach związanych z niemiecko-polską recepcją Prus oraz przedstawiono najważniejsze prace dotyczące księcia elektora Fryderyka Wilhelma. Następnie zdefiniowano pytania badawcze i cel (III.) oraz omówiono metodologię projektu (IV.). Artykuł kończy się podsumowaniem, które zawiera wstępną ocenę historyczną władcy (V.).

affection zuerhalten [...]” *Die politischen Testamente der Hohenzollern* (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz, Bd. 20), bearb. v. Richard DIETRICH, Köln–Wien 1986, s. 188–189. Ostatnio na temat testamentu politycznego „Wielkiego Elektora” zob. Michael ROHRSCHEIDER, *Das politische Testament des ‚Großen Kurfürsten‘ Friedrich Wilhelm von Brandenburg von 1667*, [in:] *100 Schlüsselquellen zur Geschichte von Berlin, Brandenburg und Preußen*, www.hiko-berlin.de/Politisches-Testament-1667 [dostęp z 25.08.2025]. Również polscy historycy zajmowali się szczegółowo testamentem elektora, zob. Bogdan WACHOWIAK, *A jednak Rzeczpospolita „nie wymierająca nigdy” w testamencie elektora Fryderyka Wilhelma z roku 1667*, *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, t. 29: 1985, s. 147–155.

¹⁰ Hans-Jürgen BÖMELBURG, Edmund KIZIK, *Altes Reich und Alte Republik. Deutsch-polnische Beziehungen und Verflechtungen 1500–1806* (Deutsch-Polnische Geschichte, Bd. 2), Darmstadt 2014, s. 98 [polska edycja: iidem, *Stara Rzesza Niemiecka i Rzeczpospolita Obojga Narodów 1500–1795 (1806)*, tł. Jacek DĄBROWSKI (Polska–Niemcy. Wspólna historia, t. 2), Wrocław 2024, s. 175–176].

¹¹ Dla innych ważnych postaci z historii Prus, zwłaszcza Fryderyka II, istnieją prace poświęcone ich oddziaływaniu na historię Polski i postrzeganiu ich w tym kraju, zob. np. Hans-Jürgen BÖMELBURG, *Friedrich II. zwischen Deutschland und Polen. Ereignis- und Erinnerungsgeschichte*, unter Mitarb. v. Matthias BARELKOWSKI (Kröners Taschenbuchausgabe, Bd. 331), Stuttgart 2011 [polska edycja: Hans-Jürgen BÖMELBURG, Matthias BARELKOWSKI, *Fryderyk II Wielki. Król Prus, zaborca Polski, przedmiot sporu i kultu*, tł. Justyna GÓRNY (Klio w Niemczech, t. 29), Warszawa 2025]. Z wcześniejszych prac zob. Władysław KONOPCZYŃSKI, *Fryderyk Wielki a Polska* (Prace Instytutu Zachodniego, nr 9), Poznań 1947 (II wyd. Poznań 1981, III wyd. Poznań 2010) oraz biografia: Stanisław SALMONOWICZ, *Fryderyk II*, Wrocław 1981.

¹² Por. również krótką prezentację projektu przygotowaną przez autora na stronie internetowej *Abteilung für Geschichte der Frühen Neuzeit und Rheinische Landesgeschichte*, <https://www.igw.uni-bonn.de/fnzrlg/de/forschung/habilitationen-und-dissertationen/diss-karst> [dostęp z 25.08.2025].

II. STAN BADAŃ

Marian Biskup w swoim eseju z 1983 r. poświęconym dziejom stosunków między Prusami a Polską trafnie zauważył, że: „W historii stosunków polsko-niemieckich relacje między Prusami a Polską odgrywają kluczową, wręcz zasadniczą rolę. Są one nierozzerwalnie związane z rozwojem państwowym i narodowym społeczeństwa polskiego i niemieckiego od późnego średniowiecza do pierwszej połowy XX wieku”¹³.

W kontekście tego znaczenia nie dziwi to, że (naukowe) zainteresowanie Prusami ma w Polsce długą tradycję i osiągnęło obecnie poziom ilościowy i jakościowy, którego opisanie wykraczałoby poza zakres niniejszego artykułu. Mimo faktu, że historia (Brandenburgii-) Prus należy zarówno w Niemczech, jak i w Polsce do „popularnych” i intensywnie badanych tematów, można zaobserwować pewną asymetrię w gotowości do recepcji historii drugiej strony, która w łagodniejszej formie utrzymuje się do dziś¹⁴. Podczas gdy starsze badania niemieckie, przede wszystkim szkoły prusko-małoniemieckiej, zdecydowanie pomijały polskie ustalenia dotyczące Brandenburgii-Prus i ich władców z powodów politycznych i ideologicznych¹⁵, także nowsze badania niemieckie wydają się wykazywać jedynie marginalne zainteresowanie polskimi ustaleniami dotyczącymi Brandenburgii-Prus. Oczywiście nie wynika to już dziś z motywów politycznych i ideologicznych, ale raczej z pewnej zachodniej orientacji niemieckiego środowiska naukowego oraz braku kompetencji językowych niemieckich historyków w zakresie języka polskiego¹⁶. Stopniowa zmiana

¹³ „In der Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen spielt das Verhältnis zwischen Preußen und Polen eine zentrale, ja schwerwiegende Rolle. Es ist untrennbar mit der staatlichen und nationalen Entwicklung der polnischen und der deutschen Gesellschaft vom späten Mittelalter bis zur ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts verbunden”. M. BISKUP, op.cit., s. 1.

¹⁴ Według Klaus Zernacka w badaniach poświęconych tej tematyce nie tylko „pozaniemieckim powiązaniom historii pruskiej, zwłaszcza tym wschodnioeuropejskim”, przypisuje się „zaskakująco nieznaczną rolę”; Klaus ZERNACK, *Die Geschichte Preußens und das Problem der deutsch-polnischen Beziehungen. Zugleich ein erster Rückblick auf die Preußen-Welle*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Bd. 31: 1983, H. 1, s. 28. Fakt, że właśnie w niemieckich badaniach naukowych polskie poglądy na temat Prus były i są traktowane raczej marginalnie, podkreśla również M. BISKUP, op.cit., s. 1.

¹⁵ W kwestii wizerunku Polski i dyskursu na jej temat decydujące znaczenie ma: Hubert ORŁOWSKI, „*Polnische Wirtschaft*“. *Zum deutschen Polendiskurs in der Neuzeit* (Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, Bd. 21), Wiesbaden 1996. Zob. również specjalistyczne opracowanie Wolfgang E. J. WEBER, *Polen in der deutschen Geschichtsforschung 1850–1933. Bemerkungen zum Polenbild in der Historischen Zeitschrift*, Biuletyn Polskiej Misji Historycznej/Bulletin der Polnischen Historischen Mission, 2020, nr 15, s. 247–272, DOI: <https://doi.org/10.12775/BPMH.2020.010>.

¹⁶ Zob. przykładowo samokrytyczną refleksję na temat braku kompetencji językowych w odniesieniu do polszczyzny: Ernst OPGENOORTH, *Zur Ständegeschichte des Herzogtums Preußen. Ergebnisse und Probleme der Forschung*, [in:] *Preußische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart*

po stronie niemieckiej nastąpiła w latach siedemdziesiątych XX w. dzięki działalności Klause Zernacka. Wysiłki tego historyka, specjalisty z zakresu historii Europy Wschodniej, który analizował sytuację przez pryzmat historii stosunków polsko-niemieckich, charakteryzowały się dobrą współpracą z polskimi koleżankami i kolegami po fachu – również i zwłaszcza w odniesieniu do kontrowersyjnych tematów z historii obu krajów¹⁷. W każdym razie Zernack i jego uczniowie w kolejnej generacji mieli decydujący wpływ na to, że polskie poglądy na temat Prus stopniowo przestawały być niszowe¹⁸.

Nie udało się jednak przewyciężyć asymetryczności recepcji. Jako przykład można przytoczyć obchody rocznicy koronacji królewskiej w Królewcu (1701), które cieszyły się dużym zainteresowaniem opinii publicznej i środowiska naukowego, zwłaszcza „falę pruską” (*Preußen-Welle*, 1981) i „rok pruski” (*Preußenjahr*, 2001). Obfite wyniki naukowe tych jubileuszów, w szczególności „fali pruskiej”, nie były w stanie odpowiednio przedstawić historii Prus w kontekście wschodnioeuropejskim, nie mówiąc o uwzględnieniu poglądów polskich historyków na ten temat¹⁹. Z czasem jednak polska percepcja historii Prus stawała się w pewnym stopniu przedmiotem zainteresowania niemieckich badaczy²⁰. Wolfgang Neugebauer w swojej ważnej pracy na temat historiografii

Jähig zum 60. Geburtstag (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung, Bd. 22), hrsg. v. Udo ARNOLD, Mario GLAUERT, Jürgen SARNOWSKY, Marburg 2001, s. 228. Ogólnie na ten sam temat zob. Richard BREYER, *Preußen in der heutigen polnischen Historiographie. Instrumentarium und Themenstellungen*, [in:] *Zur Problematik ‚Preußen und das Reich‘* (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preussischen Geschichte, Bd. 4), hrsg. v. Oswald HAUSER, Köln–Weimar–Wien 1984, s. 332. W odniesieniu do orientacji zachodniej zob. Matthias WEBER, *Preußen in Ostmitteleuropa. Geschehensgeschichte und Verstehensgeschichte. Zur Konzeption des vorliegenden Buches*, [in:] *Preußen in Ostmitteleuropa. Geschehensgeschichte und Verstehensgeschichte* (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 21), hrsg. v. Matthias WEBER, München 2003, s. 18.

¹⁷ Nie sposób przedstawić tutaj wszystkich publikacji Zernacka. Wystarczy odesłać do wykazu publikacji w: *Preußen – Deutschland – Polen*, s. 279–285. Inną znaczącą postacią w tej dziedzinie jest historyk, znawca dziejów zakonu niemieckiego Udo Arnold. Na temat działalności obu tych badaczy zob. Jörg HACKMANN, *Marian Biskup und die deutsche Geschichtswissenschaft: Wahrnehmung und Wirkung*, *Zapiski Historyczne*, t. 77: 2012, z. 4, s. 61–63.

¹⁸ Zob. J. HACKMANN, *Wahrnehmung und Wirkung*, s. 61–62.

¹⁹ W sprawie „fali pruskiej” i krytyki zob. K. ZERNACK, *Rückblick auf die Preußen-Welle*, s. 28. W sprawie ustaleń dotyczących „roku pruskiego” 2001 zob. klarowne opracowanie M. WEBER, *op.cit.*, s. 11–34.

²⁰ Zob. przede wszystkim prace uczniów Zernacka: Andreas LAWATY, *Das Ende Preußens in polnischer Sicht. Zur Kontinuität negativer Wirkungen der preussischen Geschichte auf die deutsch-polnischen Beziehungen* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, Bd. 63), Berlin–New York 1986; Jörg HACKMANN, *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem* (Quellen und Studien des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Bd. 3), Wiesbaden 1996. Niemniej jednak w tym zakresie konieczne są dalsze badania. W pracach tych poruszono jedynie pojedyncze aspekty postrzegania

Prus z 2018 r. poświęcił polskim badaniom problematyki pruskiej osobny, choć pobieżny fragment²¹.

Zupełnie inaczej wygląda sytuacja po stronie polskiej. Tutaj historia Prus, postrzegana z perspektywy starszej polskiej historiografii, zyskuje nawet, mimo różnic np. między szkołą krakowską a warszawską, rangę „stałego tożsamościowego punktu odniesienia”²². Mimo że ocena historii Prus była w starszych badaniach (charakteryzujących się polonocentryzmem²³, nie wchodząc tu w przyczyny takiego stanu rzeczy) przeważnie negatywna, w polskiej historiografii²⁴ mamy do czynienia z dość powszechną recepcją badań prowadzonych po stronie prusko-(mało)niemieckiej²⁵. W polskiej historiografii jednak dochodzono do konkluzji, które nie tylko były diametralnie przeciwne interpretacjom tradycyjnej szkoły pruskiej, ale stanowiły raczej dokładną, częściowo polemiczną kontrnarrację wobec niej. Nasuwa się tu skojarzenie z sugestią Klausa Zernacka, że „negatywna polityka Prus wobec Polski” oraz negatywny sposób podejścia do tematu Prus i pruskiej historiografii ze strony polskiej historiografii polegają na pewnej wzajemności²⁶.

Polski, natomiast postać elektora została wspomniana zaledwie pobieżnie w przypisach. Por. np. J. HACKMANN, *Ostpreußen*, s. 160–161, tutaj przyp. 303.

²¹ Wolfgang NEUGEBAUER, *Preußische Geschichte als gesellschaftliche Veranstaltung. Historiographie vom Mittelalter bis zum Jahr 2000*, Paderborn 2018, s. 604–613 (część rozdziału 25, zatytułowanego: *Geplante Wissenschaft? Preußen im Osten*, s. 583–616).

²² *Ibid.*, s. 604: „Fixpunktes der Selbstinterpretation”.

²³ Por. poglądy starszej historiografii, np. Roland GEHRKE, *Das „räuberische Monstrum“ Preußen in der polnischen Historiographie des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, [in:] *Das Thema „Preußen“ in Wissenschaft und Wissenschaftspolitik des 19. und 20. Jahrhunderts* (Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte. Neue Folge Beiheft, 8), hrsg. v. Wolfgang NEUGEBAUER, Berlin 2006, s. 205–229. W kontraście do tego por. najnowsze badania nad Prusami: Jörg HACKMANN, *Preußens Ende und Erbe. Revisionen preußischer Geschichte in der polnischen Geschichtswissenschaft*, [in:] *Oppenheim-Vorlesungen zur Geschichte Preußens an der Humboldt-Universität zu Berlin und der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*, hrsg. v. Wolfgang NEUGEBAUER, Berlin 2014, s. 307–328. Por. krytyczna analiza polocentryzmu w starszej historiografii polskiej: Bogdan WACHOWIAK, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, współudz. Andrzej KAMIENSKI (Historia Prus. Narodziny, monarchstwo, obumieranie, t. 1), Poznań 2001, s. 17.

²⁴ W dalszej części niniejszego tekstu zostanie omówione rozróżnienie między starszą a nowszą historiografią polską.

²⁵ Można by przytoczyć niezliczone przykłady. Zob. np. bibliografię Kazimierz PIWARSKI, *Dzieje polityczne Prus Wschodnich (1621–1772)* (Dzieje Prus Wschodnich, t. 2/2; Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego, 30), Gdynia 1938, s. 148–151 albo Ludwik KUBALA, *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657* (Szkice historyczne, Seria 5; Biblioteka Historyczna Altenberga), Lwów 1917, s. 269–391.

²⁶ Klaus ZERNACK, *Diskussionsbeitrag*, [in:] *Das Preußenbild in der Geschichte. Protokoll eines Symposiums* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Forschungen zur preußischen Geschichte, Bd. 50), bearb. v. und hrsg. v. Otto BÜSCH, Berlin–New York 1981, s. 101.

Natomiast nowsza historiografia od mniej więcej połowy XX w. odeszła od narodowych i politycznie uwarunkowanych narracji starszej historiografii, przeciwstawiając im w swoich solidnych syntezach i badaniach szczegółowych bardziej obiektywną ocenę historii Brandenburgii-Prus i rozwijając trwającą do dziś imponującą produktywność w twórczości naukowej w tej dziedzinie²⁷. Przykładem tego jest opublikowana w 2001 r. polska synteza dziejów Brandenburgii-Prus, która jednak w niemieckich badaniach jest wykorzystywana w niewielkim stopniu²⁸. Charakterystyczne dla tej fazy pozostaje również intensywne przyswajanie niemieckich badań na ten temat, z pewnością również ze względu na znajomość języka niemieckiego przez polskich historyków²⁹.

W ten sposób zostały nakreślone ogólne przesłanki projektu rozprawy doktorskiej, który ma zostać tutaj przedstawiony. Na tym tle należy pokrótce zakwalifikować historiograficzne zainteresowanie księciem elektorem Fryderykiem Wilhelmem. Z jednej strony można tu rozróżnić wzmianki w pracach przeglądowych i syntezach dotyczących historii Polski lub historii różnych regionów i terytoriów (Księstwo Prus, Pomorze lub Brandenburgia) oraz opracowań dotyczących historii stosunków brandenbursko-prusko-polskich, które w ra-

²⁷ Po raz pierwszy rewizja podejścia do historii Prus była postulowana podczas konferencji historyków we Wrocławiu (1950) przez renomowanych przedstawicieli tej dziedziny. Zanim Gerard Labuda w latach siedemdziesiątych XX w. podjął się systematycznego opracowania tego postulatu, podniósł go do rangi programu i wskazał przyszłe kierunki badań naukowych nad historią Prus. Na temat tego rozwoju zob. R. BREYER, op.cit., s. 348. Por. Hanna LABRENZ, *Das Bild Preußens in der polnischen Geschichtsschreibung* (Historische Forschungen, Bd. 16), Rheinfelden 1986, s. 176. Por. również J. HACKMANN, *Preußens Ende und Erbe*, s. 316, który charakteryzuje syntetyczne dzieło: *Historia Pomorza*, t. 1: *Do roku 1466*, t. 2: *Do roku 1815*, t. 3: *(1815–1850)*, red. Gerard LABUDA, Poznań 1972–2001; t. 4: *(1850–1918)*, cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, red. idem, Stanisław SALMONOWICZ, Toruń 2000, t. 4: *(1850–1918)*, cz. 2: *Polityka i kultura*, red. idem, Poznań 2002, jako punkt zwrotny w polskiej historiografii dotyczącej tego obszaru, w którym najwyraźniej operuje się w oderwaniu od pojęć „etniczności lub narodowości” (J. HACKMANN, *Preußens Ende und Erbe*, s. 316). Na temat programu Labudy zob. Gerard LABUDA, *Die Revision der Geschichte Preußens – Errungenschaften und Forschungspläne*, [in:] *Preußen, Deutschland, Polen im Urteil polnischer Historiker. Eine Anthologie*, Bd. 1: *Millennium Germano-Polonicum* (Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, Bd. 37. Reihe Anthologien, Bd. 2; Publikationen zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen, Bd. 4), hrsg. v. Lothar DRALLE, Berlin 1983, s. 151–170.

²⁸ B. WACHOWIAK, A. KAMIŃSKI, op.cit.

²⁹ Na temat wielojęzyczności polskich historyków zob. np. Hans-Jürgen BÖMELBURG, *Die polnische Historiographie – eine Bilanz der letzten dreißig Jahre*, [in:] *Wende, Wandel, Weitermachen? Nachfragen zur Geschichtswissenschaft der 1990er Jahre in Deutschland, Polen und Europa* (Fokus. Neue Studien zur Geschichte Polens und Osteuropas, Bd. 4), hrsg. v. Markus KRZOSKA, Kolja LICHY, Konstantin ROMETSCH, Paderborn 2021, s. 57–64. Podsumowując, pouczający przegląd rozwoju polskiej historiografii na temat Prus przedstawia Bogdan WACHOWIAK, *Die brandenburgisch-preußische Geschichte in der polnischen Historiographie. Eine Bestandsaufnahme und Desiderata*, Acta Poloniae Historica, vol. 59: 1989, s. 183–208.

mach szerszych zagadnień omawiają także okres panowania księcia elektora, analizują jego wpływ (np. na Rzeczpospolitą) i dostarczają tym samym ważnych wskazówek dla historiograficznej oceny władcy³⁰. Z drugiej strony istnieje znaczna liczba opracowań, które zdecydowanie skupiają się na konkretnych zjawiskach związanych z polityką księcia elektora. W tym miejscu należy wspomnieć przede wszystkim o polskich badaniach dotyczących praktyk rządzenia i polityki stanowej księcia elektora, a także stosunków zagranicznych Brandenburgii w XVII w.³¹ Monografia Barbary Szymczak poświęcona Fryderykowi Wilhelmmowi stanowi ponadto nowoczesną (choć popularną) biografię

³⁰ Zob. np. przeglądowe opracowania dotyczące historii Polski: Władysław KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, opr. Mirosław NAGIELSKI, posł. Jan DZIĘGIELEWSKI, Warszawa 1986, oraz liczne wzmianki o elektorze w indeksie osób: *ibid.*, s. 313, które przynajmniej sugerują jego znaczenie dla historii Polski. Por. Maria BOGUĆKA, *Historia Polski do 1864 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, tu w szczególności s. 174–187. Na temat historii księstwa Prus z perspektywy dawniejszej polskiej historiografii zob. K. PIWARSKI, *Dzieje polityczne Prus Wschodnich i idem, Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk 1946. Zob. także Stanisław SALMONOWICZ, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987 (niemieckie wydanie: *Preußen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*, tł. Maria Valentina STEFANSKI (Schriften / Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek Herne, 2), Herne 1995. Dalsze ujęcia syntetyczne: *Historia Pomorza* i B. WACHOWIAK, A. KAMIEŃSKI, op.cit. Jeśli chodzi o historię wzajemnych stosunków, zob. przykładowo starszą publikację: Józef FELDMAN, *Antagonizm polsko-niemiecki w dziejach*, Toruń 1934; zob. też nowsze i bardziej obiektywne ujęcie w: M. BISKUP, *Preußen und Polen*.

³¹ Również w tym przypadku można przedstawić je jedynie pobieżnie. W odniesieniu do konfliktu między elektorem a przedstawicielami stanów w starszych badaniach zob. Kazimierz JAROCHOWSKI, *Sprawa Kalksteina. 1670–1672. Opowiadanie historyczne*, Warszawa 1883. Przykładowo na temat polityki stanowej elektora Fryderyka Wilhelma w przeglądowych opracowaniach dotyczących historii Pomorza zob. Edmund CIEŚLAK, *Brandenburski absolutyzm w Prusach Książęcych*, [in:] *Historia Pomorza*, t. 2: *Do roku 1815*, cz. 2: *Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815*, red. Gerard LABUDA, Poznań 1984, s. 468–496; zob. również Janusz MAŁEK, *Absolutistischer Staatsstreich in Preußen im Jahre 1663*, [in:] *Preußen und Polen. Politik, Stände, Kirche und Kultur vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Schriften der Mainzer Philosophischen Fakultätsgesellschaft, Nr. 12), hrsg. v. Janusz MAŁEK, Stuttgart 1992, s. 58–68. Na szczególną uwagę zasługują liczne prace Andrzeja Kamińskiego poświęcone tej tematyce, które w niemieckich kręgach naukowych spotkały się co najwyżej z marginalnym zainteresowaniem, np. Andrzej KAMIEŃSKI, *Stany Prus Książęcych wobec rządów brandenburskich w drugiej połowie XVII wieku* (Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 148), Olsztyn 1995. Warto również wspomnieć o stosunku elektora do stanów w Kleve-Mark, zob. Andrzej KAMIEŃSKI, *Kleve-Mark mit den absolutistischen Bestrebungen des Großen Kurfürsten*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte. Neue Folge, Bd. 58: 1993, H. 3, s. 145–166. W kwestii polityki zagranicznej zob. Anna KAMIŃSKA, *Brandenburg-Prussia and Poland. A Study in Diplomatic History (1669–1672)* (Marburger Ostforschungen, Bd. 41), Marburg 1983, lub autorytatywne opracowanie Andrzej KAMIEŃSKI, *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002. Właśnie z okazji 350 rocznicy podpisania wspomnianych już traktatów z Wewawy i Bydgoszczy w 2007 r. w Polsce ukazało się kilka publikacji na ten temat. Zob. np. Jacek WIJACZKA, *Sukces czy klęska? Traktat wewawsko-bydgoski z 1657 roku*, *Zapiski Historyczne*, t. 72: 2007, z. 4, s. 7–21; Andrzej KAMIEŃSKI,

„Wielkiego Elektora” polskiego autorstwa³². W związku z tym realizowany projekt może korzystać z bogatej podstawy materiałowej, która pomoże odpowiedzieć na postawione pytania badawcze.

III. PYTANIA BADAWCZE I CELE POZNAWCZE

W tym kontekście projekt ma na celu uzupełnienie braków badawczych, o których mowa na początku artykułu, oraz rekonstrukcję wizerunku elektora Fryderyka Wilhelma w polskiej historiografii na podstawie wybranych aspektów jego polityki. Należy podjąć próbę odpowiedzi na następujące główne pytania badawcze: jak „Wielki Elektor” jest prezentowany w starszej i nowszej historiografii polskiej? Jakie są oceny jego polityki? W jakim stopniu różni się przedstawienie jego postaci w starszej i nowszej historiografii polskiej? W jakim stopniu przeważające negatywne interpretacje historii Prus w Polsce mają również wpływ na oceny „Wielkiego Elektora”? Nawiązując do podejścia Klausa Zernacka³³: z czego wynikają różnice w ocenach historycznych dotyczące elektora?

Aby odpowiedzieć na te pytania, oprócz konwencjonalnego podejścia opartego na historii recepcji i dyskursu, należy zastosować również to bazujące na historii kultury, ponieważ zwłaszcza nowsze badania dotyczące pamięci i kultury historycznej przyniosły istotne wyniki. Dlatego też należy zbadać kwestie związane z tzw. autentycznymi i domniemanymi narracjami w polskiej kulturze historycznej w odniesieniu do Prus i przeanalizować, w jakim stopniu zakorzenione są w niej poglądy na temat Fryderyka Wilhelma. Jako podstawę teoretyczną przyjmuje się koncepcję kultury historycznej, która zostanie omówiona bardziej szczegółowo w dalszej części tekstu. Nasuwa się tu pytanie, czy i w jakim stopniu powstaje autentyczna narracja historyczna dotycząca „Wielkiego Elektora”. Zagadnienie kultury historycznej wydaje się szczególnie interesujące w kontekście historii Prus jako niemieckiej, ale także polskiej przestrzeni dyskursu i pamięci³⁴.

Początki suwerenności Hohenzollernów brandenburskich w Prusach Księżęcych, Zapiski Historyczne, t. 72: 2007, z. 4, s. 23–40.

³² Zob. Barbara SZYMCZAK, *Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006; praca ta zresztą wzbudziła kontrowersje wśród polskich historyków, zob. Jacek WIJACZKA, *Elektor Brandenburski Fryderyk Wilhelm – Wielki Elektor? Na marginesie pracy Barbary Szymczak, Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 115: 2008, nr 1, s. 55–61.

³³ Por. przyp. 26.

³⁴ Por. badania, które podsumowują historię Prus z perspektywy kultury pamięci i na tle stosunków niemiecko-polskich: *Preußen. Erbe und Erinnerung. Essays aus Polen und Deutschland*, hrsg. v. Basil KERSTI (Potsdamer Bibliothek Östliches Europa. Geschichte), Potsdam 2005. Bardziej szczegółowe informacje na temat kultury historycznej znajdują się w dalszej części artykułu.

Projekt ma na celu zaprezentowanie pełnego obrazu Hohenzollerna w polskiej historiografii. Na podstawie wybranych aspektów jego polityki i oddziaływania ma zostać przedstawiona polska perspektywa historiograficzna na temat elektora. Szczególny nacisk zostanie położony na stosunki między stanami a władcami w konglomeracie terytorialnym Hohenzollernów (polityka stanowa) oraz na kontakty międzynarodowe elektorów brandenburskich (polityka zagraniczna). Są to dwa kluczowe obszary polityki, które mogą dostarczyć nadzwyczaj wyrazistego materiału poglądowego do oceny księcia elektora i jego polityki w polskiej historiografii. Pierwszy z tych aspektów będzie poświęcony przede wszystkim relacjom władcy ze stanami w Księstwie Pruskim, ponieważ polska historiografia na temat elektora przez długi czas skupiała się przede wszystkim na tej części władztwa Hohenzollernów, co znajduje odbicie w licznych, znaczących opracowaniach na ten temat³⁵. O ile można dostrzec głębokie implikacje historyczne, o tyle należy również przeanalizować relacje ze stanami na innych terytoriach (np. w księstwie Kleve-Mark lub Brandenburgii). Należy przy tym zwrócić szczególną uwagę na następujące pytania: jak charakteryzuje się te stosunki? Jaką politykę prowadził elektor wobec lokalnych elit i stanów w ocenie polskiej historiografii? Jak ocenia się stany jako siłę polityczną i jak ocenia się przedstawiciele opozycyjnych stanów? W związku z kwestią relacji między władcą a stanami należy wyjaśnić ocenę polskiej historiografii dotyczącą „systemu rządów”, a przede wszystkim koncepcji „absolutyzmu”³⁶.

³⁵ Por. przyp. 30 i 31.

³⁶ Koncepcja „absolutyzmu” jest przedmiotem kontrowersji w najnowszych badaniach niemieckich i zasadniczo opisuje idealny typ formy rządów, w której książę/monarcha dysponuje nieograniczoną władzą – ograniczoną jedynie prawem boskim i naturalnym. Ponadto termin ten funkcjonuje jako określenie epoki. Szczególnie interesujące wydaje się zbadanie absolutystycznego charakteru rządów Fryderyka Wilhelma w kontekście faktu, że termin ten został niedawno odnaleziony w polskich źródłach. Wcześniej argumentowano, że pojęcie absolutyzmu jako zjawiska epokowego i rządowego jest przestarzałe ze względu na brak wzmianki o nim w źródłach. Por. Martin FABER, *Absolutismus ist doch ein Quellenbegriff! Zum Auftauchen des Wortes im 18. Jahrhundert in Polen und zu den Konsequenzen für die Absolutismus-Debatte*, *Zeitschrift für Historische Forschung*, Bd. 44: 2017, s. 635–659. Na temat debaty naukowej dotyczącej „absolutyzmu” por. *ibid.*, a także Ronald G. ASCH, Heinz DUCHHARDT, *Einleitung: Die Geburt des „Absolutismus“ im 17. Jahrhundert: Epochenwende der europäischen Geschichte oder optische Täuschung?*, [in:] *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)* (Münstersche Historische Forschungen, Bd. 9), hrsg. v. Ronald G. ASCH, Heinz DUCHHARDT, Köln–Wien–Weimar 1996, s. 3–24. O wartości badania nad użyciem pojęcia absolutyzmu w polskiej historiografii świadczy długo utrzymywane przekonanie, że państwo pruskie stanowiło wzorcowy przykład systemu absolutystycznego. Por. na temat tego założenia w starszych niemieckich badaniach dotyczących Fryderyka Wilhelma, np. Johannes ARNDT, *Der Große Kurfürst, ein Herrscher des Absolutismus? Über die Möglichkeiten und Grenzen monokratischer Herrschaft im 17. Jahrhundert*, [in:] *Der Absolutismus – ein Mythos?*, s. 251. Por. na temat badań polskich i tego założenia np. Józef FELDMAN, *Polen und Preußen*.

W jakim stopniu elektor był „władcą absolutnym”? Co oznacza to pojęcie w starszych i nowszych badaniach historycznych?

Polityka zagraniczna elektora³⁷ jako kolejny obszar zainteresowania historiografii dotyczy przede wszystkim stosunków między Marchią Brandenburską a Rzeczpospolitą polsko-litewską. W szczególności należy podkreślić rolę przypisywaną Brandenburgii-Prusom w polskiej historiografii w wojnie polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660, określanej z polskiego punktu widzenia jako „druga wojna północna” lub „potop szwedzki”. Reakcja historiografii na działania elektora Fryderyka Wilhelma w czasie tego konfliktu zbrojnego była szczególnie wyraźna, ponieważ władca Brandenburgii zapewnił sobie suwerenne panowanie nad Księstwem Pruskim, uwalniając się od zależności lennej od Polski. Oprócz dwóch omówionych obszarów polityki należy również przeanalizować oceny dotyczące historii gospodarczej i wojskowej.

Realizowany projekt badawczy ma kilka celów. Po pierwsze, chodzi o udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące recepcji i przedstawienia Fryderyka Wilhelma w polskiej historiografii, aby w ten sposób przyczynić się do uzupełnienia niemieckich badań nad tą postacią, w których dotychczas poglądy polskich historyków były uwzględniane w niewielkim stopniu. Dostęp do polskich badań pozwala ponadto uzyskać nową perspektywę na politykę, wpływ i osobę władcy. Po drugie, tego typu opracowanie może również zawierać refleksje na temat polskiej historiografii jako osobnego przedmiotu analizy. Analiza różnych polskich szkół historycznych³⁸ pozwala ujawnić różnice i podobieństwa w wyrażanych przez historyków poglądach i ocenach. Ponadto projekt może przyczynić się do znalezienia wspólnych perspektyw na historię Prus Książęcych między historykami polskimi i niemieckimi w ramach dialogu, którego pierwsze próby zostały podjęte przed laty³⁹.

Versuch einer Synthese, [in:] *Preußen, Deutschland, Polen im Urteil polnischer Historiker*, s. 47. Potencjał poznawczy uwzględnienia poglądu absolutystycznego w polskiej historiografii pokażała w imponujący sposób H. LABRENZ, op.cit., s. 169–170, choć odnosiła się ona do okresu po Fryderyku Wilhelmie.

³⁷ Wkrótce ukaże się krótkie opracowanie autora poświęcone polityce zagranicznej elektora w świetle historiografii polskiej: Jannis KARST, *Cum ira et studio? Die Außenpolitik Friedrich Wilhelms von Brandenburg im Urteil der älteren polnischen Geschichtsschreibung*, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte*. Neue Folge, Bd. 35: 2025 [w druku].

³⁸ Ze względu na ich zakres nie można ich tutaj omówić. Na temat historycznych szkół myślenia w Polsce zob. Kazimierz TYMIENIECKI, *Zarys dziejów historiografii polskiej* (Historia Nauki Polskiej w Monografiach, 19a), Kraków 1948 lub Jerzy CENTKOWSKI, *Hauptrichtungen der polnischen Historiographie im 20. Jahrhundert*, [in:] *Nationale Geschichtskulturen – Bilanz, Ausstrahlung, Europabezogenheit. Beiträge des internationalen Symposions in der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, vom 30. September bis 2. Oktober 2004* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jg. 2006, Nr. 4), hrsg. v. Heinz DUCHHARDT, Mainz 2006, s. 241–261.

³⁹ Por. przyp. 17.

IV. METODOLOGIA I KONCEPCJE

Pod względem metodologicznym badania opierają się przede wszystkim na analizie polskiej literatury powstałej od końca XVIII do początku XXI w., odnoszącej się do „Wielkiego Elektora”. Termin „literatura” obejmuje oprócz naukowych prac historycznych – stanowiących główny obiekt recepcji i badania – także dzieła publicystyczne i literackie; te ostatnie służą jednak głównie przedstawieniu uwag na temat historyczno-kulturowego wymiaru omawianej tematyki i mają co najwyżej pogłębiać linie interpretacyjne dotyczące historii Prus i „Wielkiego Elektora” widoczne w historiografii⁴⁰. Jednocześnie zostanie uwzględniona polska publicystyka, ponieważ w kontekście braku własnej państwowości w epoce zaborów stanowiła ona ważne medium popularyzacji motywów historycznych w szerokich kręgach społecznych. Gatunek ten stanowił także źródło wiedzy historycznej w czasach, gdy na ziemiach polskich dopiero kształtowała się profesjonalna nauka historyczna. Dlatego publicystyka należy do gatunku, którego nie można pominąć, aby uzyskać wiarygodne informacje historyczne i kulturowe⁴¹.

Opracowanie stanowisk polskich badaczy na temat wymienionych bloków tematycznych będzie podlegać identycznej strukturze wewnętrznej. Poglądy będą omawiane chronologicznie, w kolejności od starszej do nowszej historiografii polskiej. Z jednej strony taka struktura służy bardziej przejrzystej prezentacji, z drugiej zaś strony pozwala lepiej wyciągnąć wnioski na temat genezy badań nad Fryderykiem Wilhelmem oraz wyraźniej dostrzec przełomy w ocenie i domniemyanych narracjach historycznych, które wydają się szczególnie interesujące w kontekście kultury historycznej. To dwuczęściowe rozróżnienie na „starszą” i „nowszą” historiografię opiera się na ustaleniach badań naukowych, zgodnie z którymi dominujący obraz Prus w historiografii i leżące u jego podstaw oceny uległy od połowy XX w. zasadniczej zmianie i znacznie różniły się od dominujących wcześniej⁴². Ponadto, podobnie jak podejście chronolo-

⁴⁰ R. GEHRKE, op.cit., s. 212, trafnie pisze, że „w wyniku współdziałania historiografii, literatury i publicystyki politycznej wykreowano obraz Prus-Niemiec [...], który przez długi czas pozostawał dominujący w polskiej opinii publicznej”. Literatura polska w ogóle, a powieść historyczna w szczególności, nie tylko wywarły znaczący wpływ na myślenie historyczne w Polsce, lecz także wielokrotnie stanowiły okazję do bardziej szczegółowego zbadania faktów historycznych. Na temat znaczenia powieści historycznej por. z jednej strony H. LABRENZ, op.cit., s. 2–3, a z drugiej strony W. KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, s. 255.

⁴¹ Zob. również R. GEHRKE, op.cit., s. 205 z dalszymi uwagami w przyp. 3.

⁴² Pod pojęciem „starszej historiografii polskiej” rozumie się dzieła powstałe od końca XVIII do połowy XX w. Różnią się one zasadniczo pod względem oceny i interpretacji od „nowszej historiografii polskiej”, która obejmuje okres od połowy XX do XXI w. Do tego rozróżnienia zachęca esej J. HACKMANN, *Preußens Ende und Erbe*, s. 319–321, który trafnie opisuje cechy charakterystyczne nowszych polskich badań nad Prusami, używając słów kluczowych „naukowość” i „odpolitycznienie”. Starsza historiografia pozostawała wierna innym kryteriom oceny, ponieważ działała w innym kontekście politycznym i społecznym, co często prowadziło do negatywnej,

giczne, dychotomiczna kategoryzacja wydaje się przydatna do uporządkowania badań, ponieważ poszczególne kierunki w historiografii często charakteryzowały się porównywalnymi spostrzeżeniami i liniami interpretacyjnymi w odniesieniu do historii Prus. Dlatego też podział ten pozwala z jednej strony na sformułowanie trafnych wniosków dotyczących tematyki związanej z historią recepcji i dyskursu, a z drugiej strony na ponowne podkreślenie istotnych aspektów kultury historycznej, ponieważ w podobnych sytuacjach politycznych, kulturowych i społecznych widoczne są przełomy w modelach oceny, które miały wpływ na dzieło i autora w okresie jego powstawania.

Metodologia leżąca u podstaw projektu jest związana z wyborem jego teoretycznych i koncepcyjnych ram. Sieć powiązań między Prusami, Niemcami i Polską, ale także przeszłość poszczególnych krajów podlegały w ocenie historycznej różnym wzorcom i konwencjom interpretacyjnym. Jak wyjaśniono na początku tekstu, poglądy na historię Polski zawarte w starszych pracach pruskich lub niemieckich autorów różnią się zasadniczo pod względem treści, oceny, interpretacji i skutków od poglądów zawartych w polskich pracach z tego samego okresu dotyczących własnej historii. Zarazem jednak poglądy na temat przeszłości Prus i Niemiec w polskiej historiografii znacznie różniły się od poglądów autorów pruskich i niemieckich. Innymi słowy: historia i jej badanie mogą zbyt często stanowić pole bitwy, na którym toczą się różne walki o interpretację przeszłości. Szczególnie na przełomie XIX i XX w. przedstawianie historii z różnych powodów często wpadało w pole napięć między obiektywnymi wymaganiami naukowymi, instrumentalizacją polityczną oraz kulturowymi i społecznymi konwencjami interpretacyjnymi. Nie ulega wątpliwości, że historia i terażniejszość pozostają w (złożonej) relacji, a czasem nawet się przenikają. Jak trafnie ujął to Heiner Timmermann, „historia i [a tym samym] historiografia [są] w znacznym stopniu uzależnione od współczesnych wpływów intelektualnych, społecznych, ideologicznych, ekonomicznych, prawnych i społecznych, choć nie zawsze, to jednak pozostają pod ich wpływem”⁴³.

Historia i historiografia pełnią różne funkcje społeczne⁴⁴. W badaniach historycznych na pierwszy plan wysuwają się trzy różne podejścia: „polityka hi-

a nierzadko nawet polemicznej oceny historii Prus. Por. ocena historii Prus w starszej historiografii zwłaszcza w: R. GEHRKE, op.cit. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie polskiej historiografii, w ramach projektu należy poddać krytycznej analizie zasadność tego dwuczłowego podziału.

⁴³ „Geschichte und [damit auch die] Geschichtsschreibung [sind] in einem erheblichen Maße von zeitgenössischen geistigen, sozialen, ideologischen, wirtschaftlichen, rechtlichen, gesellschaftlichen Einflüssen zwar nicht immer abhängig, aber dennoch von diesen geprägt”. Heiner TIMMERMANN, *Geschichte und Politik*, [in:] *Geschichtsschreibung zwischen Wissenschaft und Politik. Deutschland – Frankreich – Polen im 19. und 20. Jahrhundert* (Forum: Politik, 2), hrsg. v. Heiner TIMMERMANN, Saarbrücken-Schneidt 1987, s. 17.

⁴⁴ Na temat społecznej funkcji historii (i nauk historycznych), które nie będziemy tutaj dalej omawiać, por. Jürgen KOCKA, *Gesellschaftliche Funktionen der Geschichtswissenschaft*, [in:]

storyczna” (*Geschichtspolitik*), „kultura historyczna” (*Geschichtskultur*) i „kultura pamięci” (*Erinnerungskultur*), z których każde w inny sposób odpowiada na pytanie o „obecność historii w teraźniejszości”⁴⁵. Podczas gdy polityka historyczna instrumentalizuje dla potrzeb politycznych uproszczone obrazy przeszłości, kultura pamięci odnosi się zasadniczo do sposobu, w jaki dane grupy, tzw. podmioty społeczne, traktują pamięć i przeszłość. Kultura historyczna nie jest natomiast tożsama z polityką historyczną i kulturą (kulturami) pamięci, chociaż te ostatnie mogą być „przejawami współczesnej praktyki życiowej”⁴⁶.

Przede wszystkim termin „kultura historyczna”, który po raz pierwszy pojawił się w 1984 r. w kontekście dydaktyki historii, ogólnie omawia sposób podejścia do historii w społeczeństwie⁴⁷. Z definicji termin ten konkretnie opisuje „całość wyobrażeń i koncepcji, postaw i nastawień oraz praktycznych form postępowania z przeszłością, obowiązujących w danej grupie społecznej”⁴⁸. W ten sposób kultura historyczna może przede wszystkim generować „nowe perspektywy na przeszłość”, a jednocześnie oferować „nowe możliwości nadawania znaczenia [...]”⁴⁹. W tym konkretnym przypadku badawczym oznacza to, że postać Fryderyka Wilhelma i jego polityka w nowoczesnej historiografii polskiej i jej reprezentatywnych ujęciach, będących medium kultury historycznej, były w różnych czasach różnie oceniane. Odpowiedzialne za to są zmieniające się poglądy społeczne, polityczne i ideologiczne, rozbieżne obrazy historii, różne formy „ducha czasu”⁵⁰ i różne konwencje interpretacyjne przeszłości,

Wozu noch Geschichte? (Kritische Information, 53), hrsg. v. Willi OELMÜLLER, München 1977, s. 11–33.

⁴⁵ „Anwesenheit von Geschichte in der Gegenwart”, Hans-Jürgen PANDEL, *Geschichtsdidaktik. Eine Theorie für die Praxis* (Forum Historisches Lernen), Berlin 2017, s. 161.

⁴⁶ „Erscheinungen der gegenwärtigen lebensweltlichen Praxis”, *ibid.*, s. 164.

⁴⁷ Por. Jörn RÜSEN, *Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken*, [in:] *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, hrsg. v. Klaus FÜSSMANN, Heinrich Theodor GRÜTTER, Jörn RÜSEN, Köln–Wien–Weimar 1994, s. 3–26. Historyk Jörn Rösen miał decydujący wpływ na ukształtowanie koncepcji kultury historycznej (*Geschichtskultur*), por. Holger THÜNEMANN, *Geschichtskultur revisited. Versuch einer Bilanz nach drei Jahrzehnten*, [in:] *Historisierung der Historik. Jörn Rösen zum 80. Geburtstag*, hrsg. v. Thomas SANDKÜHLER, Horst Walter BLANKE (Beiträge zur Geschichtskultur, Bd. 39), Köln–Wien–Weimar 2018, s. 127–149.

⁴⁸ „die Gesamtheit der innerhalb einer gesellschaftlichen Gruppe wirksamen Vorstellungen und Konzepte von, Einstellungen und Haltungen zu und praktischen Formen des Umgangs mit Vergangenheit”. Felix HINZ, Andreas KÖRBER, *Warum ein neues Handbuch zu Geschichtskultur – Public History – Angewandter Geschichte?*, [in:] *Geschichtskultur – Public History – Angewandte Geschichte. Geschichte in der Gesellschaft. Medien, Praxen, Funktionen*, hrsg. v. Felix HINZ, Andreas KÖRBER, Göttingen 2020, s. 18.

⁴⁹ Hans-Jürgen PANDEL, *Geschichtskultur*, [in:] *Wörterbuch Geschichtsdidaktik*, hrsg. v. Ulrich MAYER et al., Frankfurt a. Main 2022, s. 99.

⁵⁰ Termin „duch czasu” opisuje złożone i trudne do uchwycenia pojęcie. W dalszej części tekstu rozumiany jest on jako dominujący, charakterystyczny dla danej epoki sposób myślenia, idea przewodnia lub mentalność, które motywują działania społeczne. Duch czasu należy za-

które jako czynniki towarzyszące teraźniejszości mają mniej lub bardziej wyraźny wpływ na społeczeństwo, jego świadomość historyczną w ogóle, a także na historyków jako część tego społeczeństwa, przedmiot ich badań oraz ich ekspertyzy historyczne w szczególności, a tym samym ostatecznie wywierają symboliczny wpływ na daną epokę. Kultura historyczna, i na tym polega jej zaleta perspektywy zawartej w tym podejściu, nie obejmuje bowiem wyłącznie dzieł kultury, takich jak powieści czy filmy, lecz także dzieła historiograficzne jako istotną kategorię źródłową⁵¹.

Przedstawiona koncepcja stanowi teoretyczną podstawę projektu. Należy zbadać, w jakim stopniu można ją zastosować do tematu badawczego „Fryderyk Wilhelm w polskiej historiografii od końca XVIII do początku XXI wieku”, aby zbadać z jednej strony potencjał, a z drugiej strony ograniczenia takich rozważań dotyczących kultury historycznej.

V. WNIOSKI

Związek między Brandenburgią-Prusami a Rzeczpospolitą spowodował powstanie znacznej liczby opracowań w polskiej historiografii dotyczących Prus z jednej strony i ich władców z drugiej. O tym, że dzieje (Brandenburgii-) Prus z polskiej perspektywy rzeczywiście „nierozzerwalnie wiąże się z historią narodową Polski”⁵², świadczą nie tylko liczne wzmianki o władcach z rodu Hohenzollernów w opracowaniach dotyczących historii Polski⁵³. Fryderyk Wilhelm zdaje się być jednym z tych władców brandenbursko-pruskich, którzy odegrali kluczową rolę w dziejach Polski. Polski historyk Józef Feldman uznał wręcz księcia elektora za *spiritus rector* przyszłej polityki (Brandenburgii-) Prus wobec Polski: „Ten człowiek, który przez cały ciąg panowania dybał na zgubę Polski, który kładł swój podpis na pierwszych traktatach rozbiornych, nakazuje równocześnie spadkobiercom skarbić sobie łaski i względy Rzpltej [...]. Twórca

tem postrzegać jako spójne i tymczasowe zjawisko kulturowe, które jest „epokowe, dominujące i [również] przemijające”. Maïke OERGEL, *Zeitgeist – How Ideas Travel. Politics, Culture, and the Public in the Age of Revolution* (Culture & Conflict, V. 13), Berlin–Boston 2019, s. 1.

⁵¹ H.-J. PANDEL, *Geschichtskultur*, s. 99, zaliczył w tym kontekście również historiografię do „manifestacji kulturowych”, ponieważ kultura historyczna zajmuje się zasadniczo „imaginacyjnym, estetycznym, inscenizowanym, kontrfaktycznym, symulacyjnym, retorycznym, dyskursywnym przetwarzaniem historii”.

⁵² W niemieckim tłumaczeniu: „unlösbar zur polnischen Nationalgeschichte”; S. SALMONOWICZ, *Preußen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*, s. 19.

⁵³ Por. indeks osób w: W. KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski*, t. 2, s. 313. Fryderyk II, jako najwybitniejszy przedstawiciel dynastii, jest wspomniany na 48 stronach. Pod względem liczby wpisów, mierzonej nominalnie, na 30 stronach, następnym w kolejności jest jego pradziadek, elektor Fryderyk Wilhelm.

nowożytnej monarchii pruskiej jest zarazem twórcą nowoczesnego systemu polityki Prus wobec Polski⁵⁴.

Charakterystyczna dla okresu międzywojennego polska ocena polityki elektora Fryderyka Wilhelma kontrastuje z przytoczoną na początku tego opisu projektu gloryfikującą oceną władcy wyrażoną przez Fryderyka II. Opinia ta odbiega też od sądów wyrażanych na temat Fryderyka Wilhelma zarówno w dawnej Rzeczypospolitej, jak i starszej historiografii polskiej. Cytat z Feldmana pokazuje raczej przeciwną, negatywną ocenę tego wczesnonowożytnego władcy, a ponadto dostarcza informacji o historycznych toposach i stereotypach, które współczesna europejska historiografia musi zdekonstruować i krytycznie analizować. Przedstawianie tej oceny jako typowej dla całej polskiej historiografii byłoby z pewnością błędem. Natomiast najnowsze polskie badania dotyczące tego władcy prezentują znacznie bardziej pozytywny obraz elektora Fryderyka Wilhelma. W biografii B. Szymczak poświęconej „Wielkiemu Elektorowi” autorka, zwracając uwagę na jego wyjątkowe zdolności dyplomatyczne, postrzega go wręcz jako postać wielkiego formatu historycznego⁵⁵.

Zrozumienie historiograficznego przedstawienia elektora Fryderyka Wilhelma i zarysowanej tutaj zmiany w jego ocenie, a także ustalenie przyczyn tego stanu rzeczy, stanowi główne zadanie zaprezentowanego projektu. Systematyczna analiza polskiej historiografii ma na celu zaproponowanie nowego podejścia do tematu, które może stanowić punkt wyjścia dla formułowania podobnych problemów badawczych i inspirowania dalszych badań. Właśnie w czasach, gdy stosunki polsko-niemieckie znajdują się pod swoistą presją polityki⁵⁶, projekt ten może wnieść istotny wkład w lepsze zrozumienie wzajemnej historii i wzmocnić podstawy konstruktywnego dialogu w społeczeństwie i nauce.

BIBLIOGRAFIA

Arndt, Johannes. “Der Große Kurfürst, ein Herrscher des Absolutismus? Über die Möglichkeiten und Grenzen monokratischer Herrschaft im 17. Jahrhundert.” In *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)*, edited by Ronald G. Asch und Heinz Duchhardt, 249–273. Köln, Wien, Weimar: Böhlau Verlag, 1996.

⁵⁴ Józef FELDMAN, *Polska a Prusy. Próba syntezy*, Przegląd Współczesny, R. 3: 1924, z. 21–23, s. 113.

⁵⁵ Por. B. SZYMCHAK, op.cit., s. 288.

⁵⁶ Por. również apel grupy Kopernikus: *Der deutsch-polnische Gesprächskreis Kopernikus-Gruppe veröffentlicht folgenden Appell (4. August 2025). Es gibt keine Alternative für die deutsch-polnische Zusammenarbeit! Appell der Kopernikus-Gruppe nach den Parlamentswahlen in Deutschland und den Präsidentschaftswahlen in Polen*, <https://www.deutsches-polen-institut.de/themen-projekte/politik/kopernikus-gruppe/kopernikus-apell> [dostęp z 26.08.2025].

- Asch, Ronald G. und Heinz Duchhardt. „Einleitung: Die Geburt des ‘Absolutismus’ im 17. Jahrhundert: Epochenwende der europäischen Geschichte oder optische Täuschung?” In *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)*, edited by Ronald G. Asch und Heinz Duchhardt, 3–24. Köln, Wien, Weimar: Böhlau Verlag, 1996.
- Biskup, Marian. “Preußen und Polen. Grundlinien und Reflexionen.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge* 31/1 (1983): 1–27.
- Bömelburg, Hans-Jürgen und Edmund Kizik. *Altes Reich und Alte Republik. Deutsch-polnische Beziehungen und Verflechtungen 1500–1806*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2014.
- Bömelburg, Hans-Jürgen und Edmund Kizik. *Stara Rzesza Niemiecka i Rzeczpospolita Obojga Narodów 1500–1795 (1806)*, translated by Jacek Dąbrowski. Wrocław: Wydawnictwo Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy’ego Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego, 2024.
- Bömelburg, Hans-Jürgen. “Die polnische Historiographie – eine Bilanz der letzten dreißig Jahre.” In *Wende, Wandel, Weitermachen? Nachfragen zur Geschichtswissenschaft der 1990er Jahre in Deutschland, Polen und Europa*, edited by Markus Krzoska, Kolja Lichy und Konstantin Rometsch, 57–64. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2021.
- Bömelburg, Hans-Jürgen. *Friedrich II. zwischen Deutschland und Polen. Ereignis- und Erinnerungsgeschichte*, in coop. with Matthias Barelkowski. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2011.
- Bömelburg, Hans-Jürgen and Matthias Barelkowski. *Fryderyk II Wielki. Król Prus, za-borca Polski, przedmiot sporu i kultu*, translated by Justyna Górny. Warszawa: Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2025.
- Bogucka, Maria. *Historia Polski do 1864 roku*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999.
- Breyer, Richard. “Preußen in der heutigen polnischen Historiographie. Instrumentarium und Themenstellungen.” In *Zur Problematik ‘Preußen und das Reich’*, edited by Oswald Hauser, 331–356. Köln: Böhlau 1984.
- Carsten, Francis L. “The Great Elector and the Foundation of the Hohenzollern Despotism.” *The English Historical Review* 65/255 (1950): 175–202.
- Centkowski, Jerzy. “Hauptrichtungen der polnischen Historiographie im 20. Jahrhundert.” In *Nationale Geschichtskulturen. Bilanz, Ausstrahlung, Europabezogenheit. Beiträge des internationalen Symposions in der Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz vom 30. September bis 2. Oktober 2004*, edited by Heinz Duchhardt, 241–261. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur Stuttgart, Steiner, 2006.
- Cieślak, Edmund. “Brandenburgski absolutyzm w Prusach Książęcych.” In *Historia Pomorza, t. 2: Do roku 1815, cz. 2: (Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815)*, edited by Gerard Labuda, 468–496. Poznań, 1984.
- Clark, Christopher. *Preußen. Aufstieg und Niedergang 1600–1947*, translated by Richard Barth, Norbert Juraschitz and Thomas Pfeiffer. München: Deutsche Verlags-Anstalts, 2023.

- Dietrich, Richard, comp. *Die politischen Testamente der Hohenzollern*. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1986.
- Elliott, John H. "A Europe of Composite Monarchies." *Past & Present* 137/1 (1992): 48–71.
- Faber, Martin. "Absolutismus ist doch ein Quellenbegriff! Zum Auftauchen des Wortes im 18. Jahrhundert in Polen und zu den Konsequenzen für die Absolutismus-Debatte." *Zeitschrift für Historische Forschung* 44 (2017): 635–659.
- Feldman, Józef. *Antagonizm polsko-niemiecki w dziejach*. Toruń: Instytut Bałtycki, 1934.
- Feldman, Józef. „Polen und Preußen. Versuch einer Synthese.” In *Preußen, Deutschland, Polen im Urteil polnischer Historiker. Eine Anthologie*, vol. 1: *Millennium Germano-Polonicum*, edited by Lothar Dralle, 45–60. Berlin: Colloquium Verlag, 1983.
- Feldman, Józef. "Polska a Prusy. Próba syntezy." *Przegląd Współczesny* 3/21–23 (1924): 109–122.
- Gehrke, Roland. "Das 'räuberische Monstrum'. Preußen in der polnischen Historiographie des 19. und frühen 20. Jahrhunderts." In *Das Thema 'Preußen' in Wissenschaft und Wissenschaftspolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, edited by Wolfgang Neugebauer, 205–229. Berlin, 2006.
- Hackmann, Jörg. "Marian Biskup und die deutsche Geschichtswissenschaft: Wahrnehmung und Wirkung." *Zapiski Historyczne* 77/4 (2012): 61–73.
- Hackmann, Jörg. *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem*. Wiesbaden, 1996.
- Hackmann, Jörg. "Preußens Ende und Erbe. Revisionen preußischer Geschichte in der polnischen Geschichtswissenschaft." In *Oppenheim-Vorlesungen zur Geschichte Preußens an der Humboldt-Universität zu Berlin und der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*, edited by Wolfgang Neugebauer, 307–328. Berlin: Duncker & Humblot, 2014.
- Hinz, Felix and Andreas Körber. "Warum ein neues Handbuch zu Geschichtskultur – Public History – Angewandter Geschichte?" In *Geschichtskultur – Public History – Angewandte Geschichte. Geschichte in der Gesellschaft. Medien, Praxen, Funktionen*, edited by Felix Hinz and Andreas Körber, 9–36. Göttingen: s.n., 2020.
- Jarochowski, Kazimierz. *Sprawa Kalksteina 1670–1672. Opowiadanie historyczne*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1883.
- Jochums, Gabriele, comp. *Bibliographie Friedrich Wilhelm, Kurfürst von Brandenburg. Schrifttum von 1640 bis 2013*. Edited by Jürgen Kloosterhuis and Dieter Heckmann. Berlin: Selbstverlag des Geheimes Staatsarchiv PK, 2015.
- Kaiser, Michael and Michael Rohrschneider, eds. *Membra unius capitis. Studien zu Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640–1688)*. Berlin: Duncker & Humblot, 2005.
- Kamieński, Andrzej. "Das Ringen der Stände von Kleve-Mark mit den absolutistischen Bestrebungen des Großen Kurfürsten." *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte. Neue Folge* 58/3 (1993): 145–166.
- Kamieński, Andrzej. "Kandydatury Hohenzollernów brandenburskich do tronu polskiego od XV do końca XVIII wieku. Realny cel czy też gra polityczna." W *Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, edited by

- Krzysztof Mikulski and Agnieszka Zielińska-Nowicka, 29–45. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006.
- Kamiński, Andrzej. "Początki suwerenności Hohenzollernów brandenburskich w Prusach Książęcych." *Zapiski Historyczne* 72/4 (2007): 23–40.
- Kamiński, Andrzej. *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002.
- Kamiński, Andrzej. *Stany Prus Książęcych wobec rządów brandenburskich w drugiej połowie XVII wieku*. Olsztyn: OBN, 1995.
- Kamińska, Anna. *Brandenburg-Prussia and Poland. A Study in Diplomatic History (1669–1672)*. Marburg an der Lahn: J. G. Herder Institut, 1983.
- Kerski, Basil, red. *Preußen. Erbe und Erinnerung. Essays aus Polen und Deutschland*. Postdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa, 2005.
- Kocka, Jürgen. "Gesellschaftliche Funktionen der Geschichtswissenschaft." In *Wozu noch Geschichte?*, edited by Willi Oelmüller, 11–33. München: Fink, 1977.
- Koenigsberger, Helmut G. "Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale. Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe." In *Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern History*, edited by Helmut G. Koenigsberger, 1–25. London, Ronceverte: Hambledon Press, 1986.
- Koenigsberger, Helmut G. "Zusammengesetzte Staaten, Repräsentativversammlungen und der amerikanische Unabhängigkeitskrieg." *Zeitschrift für Historische Forschung* 18 (1991): 399–423.
- Konopczyński, Władysław. *Fryderyk Wielki a Polska*. Poznań: Instytut Zachodni, 1947.
- Konopczyński, Władysław. *Dzieje Polski nowożytnej*, vol. 2, compiled by Mirosław Nagielski, afterword Jan Dziegielewski. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986.
- Kopernikus-Gruppe. "Es gibt keine Alternative für die deutsch-polnische Zusammenarbeit! Appell der Kopernikus-Gruppe nach den Parlamentswahlen in Deutschland und den Präsidentschaftswahlen in Polen." Accessed August 26, 2025. Deutsches Polen-Institut, 4. August 2025. <https://www.deutsches-polen-institut.de/themen-projekte/politik/kopernikus-gruppe/kopernikus-apell>.
- Kubala, Ludwik. *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*. Lwów: H. Altenberg, G. Seyfarth, E. Wende Warszawa, Gebethner i Wolff, 1917.
- Labuda, Gerard. "Die Revision der Geschichte Preußens – Errungenschaften und Forschungspläne." In *Preußen, Deutschland, Polen im Urteil polnischer Historiker. Eine Anthologie*, vol. 1: *Millennium Germano-Polonicum*, edited by Lothar Dralle, 151–170. Berlin: Colloquium Verlag, 1983.
- Labuda, Gerard, ed. *Historia Pomorza*, vol. 1: *Do roku 1466*, part 1–2. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1972.
- Labuda, Gerard, ed. *Historia Pomorza*, vol. 2: *Do roku 1815*, part 1–3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1976–2003.
- Labuda, Gerard, ed. *Historia Pomorza*, vol. 3: *(1815–1850)*, part 1–3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1993–2001.
- Labuda, Gerard and Stanisław Salmonowicz, ed. *Historia Pomorza*, vol. 4: *(1850–1918)*, part 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 2000.

- Labuda, Gerard and Stanisław Salmonowicz, ed. *Historia Pomorza*, vol. 4: (1850–1918), part 2: *Polityka i kultura*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002.
- Labrenz, Hanna. *Das Bild Preußens in der polnischen Geschichtsschreibung*. Rheinfelden: Schäuble, 1986.
- Lawaty, Andreas. *Das Ende Preußens in polnischer Sicht. Zur Kontinuität negativer Wirkungen der preußischen Geschichte auf die deutsch-polnischen Beziehungen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1986.
- Lekus, Max. *Der Große Kurfürst und der polnische Thron*. Berlin: Buchdruckerei, J. Herper g.m.b.h., 1929.
- Luh, Jürgen. *Der Große Kurfürst. Sein Leben neu betrachtet*. München: Siedler, 2020.
- Małek, Janusz. "Absolutistischer Staatsstreich in Preußen im Jahre 1663." In *Preußen und Polen. Politik, Stände, Kirche und Kultur vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, edited by Janusz Małek, 58–68. Stuttgart: Steiner, 1992.
- Neugebauer, Wolfgang. *Preußische Geschichte als gesellschaftliche Veranstaltung. Historiographie vom Mittelalter bis zum Jahr 2000*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2018.
- Oergel, Maike. *Zeitgeist. How Ideas Travel. Politics, Culture, and the Public in the Age of Revolution*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2019.
- Opgenoorth, Ernst. *Friedrich Wilhelm. Der Große Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie*, vol. 1: 1620–1660. Frankfurt a. Main, Zürich: Musterschmidt Göttingen, 1971.
- Opgenoorth, Ernst. *Friedrich Wilhelm. Der Große Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie*. vol. 2: 1660–1688. Frankfurt a. Main, Zürich: Musterschmidt Göttingen, 1978.
- Opgenoorth, Ernst. "Zur Ständegeschichte des Herzogtums Preußen. Ergebnisse und Probleme der Forschung." In *Preußische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart Jähnig zum 60. Geburtstag*, edited by Udo Arnold, Mario Glauert und Jürgen Sarnowsky, 227–236. Marburg: Elwert, 2001.
- Orłowski, Hubert. „*Polnische Wirtschaft*“. *Zum deutschen Polendiskurs in der Neuzeit*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1996.
- Pagès, Georges. *Le Grand Électeur et Louis XIV 1660–1688*. Paris: Société Nouvelle de Librairie et D'Édition, 1905.
- Pandel, Hans-Jürgen. *Geschichtsdidaktik. Eine Theorie für die Praxis*. Berlin: Wochenschau Verlag, 2017.
- Pandel, Hans-Jürgen. "Geschichtskultur." In *Wörterbuch Geschichtsdidaktik*, edited by Ulrich Mayer, Hans-Jürgen Pandel, Gerhard Schneider, and Bernd Schönemann, 99–101. Frankfurt a. Main: Wochenschau-Verlag, 2022.
- Piawski, Kazimierz. *Dzieje polityczne Prus Wschodnich (1621–1772)*. Gdynia: nakł. Instytutu Bałtyckiego, 1938.
- Piawski, Kazimierz. *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*. Gdańsk: Instytut Bałtycki, 1946.
- Rohrschneider, Michael. "Das politische Testament des 'Großen Kurfürsten' Friedrich Wilhelm von Brandenburg von 1667." In *100 Schlüsselquellen zur Geschichte von Berlin, Brandenburg und Preußen*. Accessed August 25, 2025. https://www.hiko-berlin.de/quellen-detail/?tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&tx_news_pi1%5Bnews%5D=588&cHash=2f4f7be5a0ba2011d07af41202f148d0.

- Rüsen, Jörn. "Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken." In *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, edited by Klaus Füßmann, Heinrich Theodor Grütter and Jörn Rüsen, 3–26. Köln, Wien, Weimar: Böhlau, 1994.
- Salmonowicz, Stanisław. *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1987.
- Salmonowicz, Stanisław. *Preußen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*, translated by Maria Valentina Stefański. Herne: Stiftung-Martin-Opitz-Bibliothek, 1995.
- Salmonowicz, Stanisław. *Fryderyk II*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981.
- Szymczak, Barbara. *Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006.
- Thünemann, Holger. "Geschichtskultur revisited. Versuch einer Bilanz nach drei Jahrzehnten." In *Historisierung der Historik. Jörn Rüsen zum 80. Geburtstag*, edited by Thomas Sandkühler and Horst Walter Blanke, 127–149. Köln, Wien, Weimar: Böhlau Verlag, 2018.
- Timmermann, Heiner. "Geschichte und Politik." In *Geschichtsschreibung zwischen Wissenschaft und Politik. Deutschland – Frankreich – Polen im 19. und 20. Jahrhundert*, edited by Heiner Timmermann, 13–19. Saarbrücken-Scheidt: Dadder, 1987.
- Tymieniecki, Kazimierz. *Zarys dziejów historiografii polskiej*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1984.
- Wachowiak, Bogdan. "A jednak Rzeczpospolita 'nie wymierająca nigdy' w testamentie elektora Fryderyka Wilhelma z roku 1667." *Studia Źródłoznawcze* 29 (1985): 147–155.
- Wachowiak, Bogdan. "Die brandenburgisch-preußische Geschichte in der polnischen Historiographie. Eine Bestandsaufnahme und Desiderata." *Acta Poloniae Historica* 59 (1989): 183–208.
- Wachowiak, Bogdan. *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, in coop. with Andrzej Kamiński. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001.
- Waddington, Albert. *Le grand électeur Frédéric Guillaume de Brandebourg. Sa politique extérieure 1640–1688*, vol. 1: (1640–1660). Paris: Librairie Plon, 1905.
- Waddington, Albert. *Le grand électeur Frédéric Guillaume de Brandebourg. Sa politique extérieure 1640–1688*, vol. 2: (1660–1688). Paris: Librairie Plon, 1908.
- Weber, Matthias. "Preußen in Ostmitteleuropa. Geschehensgeschichte und Verstehensgeschichte. Zur Konzeption des vorliegenden Buches." In *Preußen in Ostmitteleuropa. Geschehensgeschichte und Verstehensgeschichte*, edited by Matthias Weber, 11–34. München: Oldenbourg, 2003.
- Weber, Wolfgang E. J. "Polen in der deutschen Geschichtsforschung 1850–1933. Bemerkungen zum Polenbild in der Historischen Zeitschrift." *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej/Bulletin der Polnischen Historischen Mission* (2020) issue 15: 247–272. <https://doi.org/10.12775/BPMH.2020.010>.
- Wijaczka, Jacek. "Elektor Brandenburski Fryderyk Wilhelm – Wielki Elektor? Na marginesie pracy Barbary Szymczak, *Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006." *Kwartalnik Historyczny* 115/1 (2008): 55–61.

- Wijaczka, Jacek. "Sukces czy klęska? Traktat welawsko-bydgoski z 1657 roku." *Zapiski Historyczne* 72/4 (2007): 7–21.
- Woliński, Janusz. "Zabiegi brandenburskie o koronę polską w bezkrólewiu 1673–1674." *Roczniki Historyczne* 18 (1949): 151–163.
- Zernack, Klaus. "Die Geschichte Preußens und das Problem der deutsch-polnischen Beziehungen. Zugleich ein erster Rückblick auf die Preußen-Welle." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 31/1 (1983): 28–49.
- Zernack, Klaus. "Diskussionsbeitrag." In *Das Preußenbild in der Geschichte. Protokoll eines Symposiums*, comp. and edited by Otto Büsch, 91–101. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1981.
- Zernack, Klaus. "Negative Polenpolitik als Grundlage deutsch-russischer Diplomatie in der Mächtepolitik des 18. Jahrhunderts." In Klaus Zernack, *Preußen – Deutschland – Polen. Aufsätze zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen*, edited by Wolfram Fischer und Michael G. Müller, 225–242. Berlin: Duncker & Humblot, 1991.
- Zernack, Klaus. *Preußen – Deutschland – Polen. Aufsätze zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen*, edited by Wolfram Fischer und Michael G. Müller. Berlin: Duncker & Humblot, 1991.

